

Proces wspierania pozycji młodego rolnika w polskim rolnictwie

The process of supporting young farmers in Polish agriculture

Antoni Mickiewicz, Bartosz Mickiewicz

Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie,
Wydział Ekonomiczny

Streszczenie. W artykule dokonano analizy zasad, na jakich w latach 2004–2013 opierało się działanie dotyczące ułatwienia startu w prowadzeniu gospodarstwa przez młodych rolników, i porównano je z zasadami przyjętymi w nowej perspektywie finansowej 2014–2020. Cechą charakterystyczną działania było utrzymanie tych samych kryteriów i wymogów w dostępie do premii, przy nieco zmienionej nazwie w obecnych ramach finansowych. W pierwszej perspektywie (2004–2006) w budżecie ustalono kwotę pomocy w wysokości 173,3 mln euro, w wyniku czego przyznano premie 14,1 tys. młodych rolników, co odpowiadało ok. 0,7% ogólnej liczby gospodarstw o powierzchni przekraczającej 1 ha UR w Polsce. W kolejnych ramach finansowych wysokość wsparcia wzrosła do 420,0 mln euro, co dało możliwość przyznania premii 34,4 tys. młodych rolników, a liczba ta odpowiadała 2,1% liczby gospodarstw rolnych o powierzchni powyżej 1 ha UR. W obecnym okresie programowania (2014–2020) kwota wsparcia finansowego osiągnęła poziom 718,0 mln euro, co pozwoli na zrealizowanie płatności dla 72,0 tys. osób. Wysokość premii dla młodych rolników w naszym kraju pozostawała na poziomie dużo niższym od maksymalnych pułapów ustalonych przez Unię Europejską.

Słowa kluczowe: młody rolnik • premia • kryteria dostępu • kierowanie gospodarstwem

Abstract. The study analysed the principles on which the measure making it easier for young farmers to start running a farm was based in 2004–2013, and compared them with those adopted in the new financial perspective 2014–2020. A characteristic feature of the measure was that the same criteria and requirements for access to the premium were maintained, with only a small change in the name, made in the current financial framework. In the first period (2004–2006), the budget allocated for the support amounted to 173.3 million euro, resulting in 14.1 thousand premiums awarded to young farmers, which corresponded with ca. 0.7% of all farms over 1 ha AL in Poland. In the next fi-

nancial framework, the amount of support was increased to 420.0 million euro, which allowed giving premiums to 34.4 thousands of young farmers, representing 2.1% of farms over 1 ha AL. In the current programming period (2014–2020), the amount of financial support reached 718.0 million euro, which will allow making payments to 72.0 thousands of young farmers. In general, the level of the premium for a young farmer in Poland remained much lower than the maximum levels set by the European Union.

Keywords: young farmer • bonus • criteria of access • farm management

Wstęp

Kategoria młodego rolnika nabiera nowego znaczenia w świetle innowacyjnych i modernizacyjnych oczekiwań dotyczących obszarów wiejskich. Wspieranie młodych rolników wynika ze strategii Wspólnej Polityki Rolnej, stawiającej na rozwój rolnictwa opartego na wiedzy, nowoczesnego i postępowego, które permanentnie się restrukturyzuje pod wpływem szeregu instrumentów wsparcia finansowego. Młodzi rolnicy są pokoleniem całkowicie odmiennym od poprzedniego, a przy tym odgrywają istotną rolę w formułowaniu i wdrażaniu nowoczesnego modelu rozwoju obszarów wiejskich. Sylwetkę młodego rolnika należy rozpatrywać w kontekście stojących przed rolnictwem wielu nowych, często jeszcze nieznanych wyzwań współczesności, związanych z zachowaniem nienaruszalności klimatu oraz ochroną gleby i zasobów wody (Ghib i Berriet-Sollic, 2010).

Na ogół zakłada się, że młodzi reprezentujący sobą nowe pokolenie rolników mają wyższe wykształcenie niż osoby przekazujące im gospodarstwa, a zatem także większe kompetencje zawodowe, wiedzę zawodową i znajomość nowych technologii informatycznych. Młodymi kierują także inne motywacje do pracy w rolnictwie. Nie przejmowali gospodarstwa bezrefleksyjnie, lecz dokonywali aktu świadomego wyboru. Obecnie pozycja młodych osób chcących związać swoje losy z gospodarstwem jest inna niż w przeszłości. Przeważnie obejmują oni gospodarstwo stojące na wyższym poziomie rozwoju, niż było to przed wstąpieniem do Unii Europejskiej, częściowo już zrestrukturyzowane, działające na uregulowanym rynku rolnym. Ponadto znają programy rozwoju obszarów wiejskich, wiedzą zatem, jakie są kierunki i tendencje zmian WPR, jaką przyjęć strategię, aby wypracować wartość dodaną w gospodarstwie. Są świadomi, że współczesne procesy restrukturyzacyjne mają wiele aspektów, w tym zwłaszcza wzrost konkurencyjności rolnictwa i wprowadzenie do rolnictwa etosu biznesu (Aggelopoulos i Arabatzis, 2010).

Kwestie młodych w rolnictwie były i są przedmiotem troski wszystkich krajów europejskich. Podstawową kwestią, jaką postawiono na forum Unii Europejskiej, było uznanie wsparcia dla młodych rolników za klucz do reformy WPR. Kolejny postulat zmierzał do podniesienia atrakcyjności pracy w sektorze rolnym poprzez zbliżenie warunków pracy w rolnictwie do tych istniejących w sektorach pozarolniczych. Istotnym czynnikiem zniechęcającym do pracy w rolnictwie jest trudny dostęp do ziemi, kapitału czy kredytu. Główny problem z udostępnieniem ziemi polega na tym, że część ludzi jest bardzo przywiązana do swojej ziemi i nie chce zrezygnować z pracy na roli, co powoduje wydłużenie okresu oczekiwania na ziemię przez następcę. W niektórych krajach

właściciele ziemi nie mają motywacji, aby ją wydzierżawiać młodym. Innym poważnym problemem zniechęcającym młodych rolników do pozostania na wsi i skłaniającym ich do opuszczenia obszarów wiejskich jest brak usług publicznych (np. publicznego transportu), słabo rozwinięta infrastruktura, niedostępność oświaty i kultury oraz inne związane z tym niedogodności. Z perspektywy młodych, polityka rolna powinna zmierzać do wypracowania europejskiego modelu rolnictwa, promowania pozytywnych aspektów przedsiębiorczości rolnej, kreowania postaw proagrarnych i motywowania młodych ludzi do pracy w agrobiznesie poprzez tworzenie innowacyjnych rozwiązań dla indywidualnych gospodarstw rolnych (Zagata i Lošťák, 2014).

Jak pokazał spis ludności przeprowadzony w 2010 r., prawie jedna trzecia właścicieli gospodarstw (29,5%) w Europie była wówczas w wieku przekraczającym 65 lat. Z drugiej strony, tylko 14% rolników w Unii Europejskiej miało mniej niż 40 lat i tylko 6% – mniej niż 35 lat. Wskazuje to na problem starzenia się ludności rolniczej i skłania do pilnego przygotowania programu naprawienia tej niekorzystnej sytuacji (Frye, 2013).

Zgodnie z definicją przyjętą przez Unię Europejską, młody rolnik jest to osoba fizyczna, która po raz pierwszy obejmuje gospodarstwo rolne jako kierująca gospodarstwem, a przy tym legitymuje się odpowiednim poziomem wykształcenia. Ponadto młody rolnik nie może mieć więcej niż 40 lat. Ustalenie górnej granicy wieku na dość wysokim poziomie 40 lat wynikało ze specyfiki rolnictwa, spowolnionej rotacji pokoleń oraz odłożonego w czasie następstwa dziedziczenia, które w rolnictwie cechuje się zwolnionym rytmem w stosunku do innych zawodów. Chęć stymulowania rolników do przekazywania steru młodym następcom zrodziła ideę wprowadzenia rent strukturalnych (wcześniejszych emerytur), które pozwalają na przejście na emeryturę o 10 lat wcześniej niż w normalnym systemie. Młodego rolnika uważa się za kierującego gospodarstwem wówczas, gdy prowadzi gospodarstwo osobiście, na własny rachunek i we własnym imieniu, a ponadto ponosi koszty i czerpie korzyści w związku z jego prowadzeniem.

Podstawowym celem opracowania było porównanie sposobów wpierania młodych rolników, zapisanych w programach rozwoju obszarów wiejskich przyjmowanych w kolejnych perspektywach finansowych. Dużo uwagi poświęcono premii dla młodych rolników przewidzianej w PROW 2014–2020. W badaniach skoncentrowano się tylko na wsparciu o charakterze finansowym, nie uwzględniono natomiast innych form pomocy w postaci doradztwa, kształcenia, szkoleń, podnoszenia kwalifikacji itp., budujących na wsi pozycję młodych rolników. Działanie związane z ułatwieniem startu młodym rolnikom, przyjęte zaraz po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej (2004), było kontynuowane z pewnymi korektami w następnych latach.

Materiał i metody

Aby określić stopień oddziaływania poszczególnych sposobów wsparcia młodych rolników na zmiany pokoleniowe w rolnictwie, badania przeprowadzono w odniesieniu do liczby gospodarstw rolnych i do poszczególnych województw. W analizie oparto się głównie na programach rozwoju obszarów wiejskich, sprawozdawczości zawartej w Systemie Informacji Zarządczej ARiMR oraz na innych dokumentach źródłowych. W pracy zastosowano metody opisową i porównawczą, a wyniki przedstawiono w formie tabelarycznej.

Ułatwianie startu młodym rolnikom w Sektorowym Programie Operacyjnym 2004–2006

Problematyka ludzi młodych pracujących w rolnictwie na stanowisku kierowniczym jest ważna z przyczyn nie tylko gospodarczo-ekonomicznych, ale także społecznych, edukacyjnych, kulturalnych czy środowiskowych. Udział takich osób w strukturze ludności obszarów wiejskich świadczy bowiem o żywotności tych obszarów, możliwościach populacyjnych czy demograficznych, sposobie kształtowania kapitału ludzkiego, trwałości układów sąsiedzkich oraz o przebiegu procesów generacyjnych. Na podstawie ostatniego spisu rolnego (z 2010 r.) można sporządzić obraz gospodarstw rolnych prowadzących działalność rolniczą według płci i wieku (tab. 1). Wyniki spisu odnoszą się do wszystkich gospodarstw rolnych, a nie tylko tych o powierzchni powyżej 1 ha. Na ogólną liczbę 1891,1 tys. osób kierujących gospodarstwem rolnym, 472,1 tys. (25,0%) osób było w wieku poniżej 40 lat, 1210,3 tys. (64,0%) w wieku 40–64 lata, a 208,6 tys. (11,0%) w wieku powyżej 65 lat. Patrząc na problem z punktu widzenia płci, można zauważyć, że w procesie kierowania gospodarstwem dominowali mężczyźni – stanowili oni 66,5% (1264,6 tys. osób) całej populacji, podczas gdy kobiety – 33,5% (626,4 tys. osób).

W układzie wojewódzkim najwięcej młodych w rolnictwie było w woj. kujawsko-pomorskim (28,6%), podlaskim (28,2%), łódzkim (28,1%) i wielkopolskim (28,0%).

Zaprezentowane powyżej wyniki wskazują, że obejmowanie gospodarstw rolnych przez młodych wymaga nadal wielu procesów dostosowawczych, które skłoniłyby ich do związania swoich przyszłych losów ze środowiskiem wiejskim.

Polska, przystępując wraz z dziewięcioma innymi krajami do Unii Europejskiej w 2004 r. (na mocy traktatu podpisanego 16 kwietnia 2003 r. w Atenach), zobowiązała się do implementacji prawa unijnego, które w odniesieniu do Wspólnej Polityki Rolnej było dość szczegółowe z uwagi na całościowe finansowanie polityki rolnej z budżetu Wspólnoty. W rozporządzeniu Rady (WE) z 1999 r. obejmującym okres programowania 2000–2006, zaś dla państw NUE-10 – lata 2004–2006, wprowadzono dodatkowe wsparcie uzupełniające o charakterze przejściowym. Ze względu na konstrukcję budżetu UE, instrumenty finansowe w ramach II filaru WPR zostały tylko w części uwzględnione. Środki dla nowych państw członkowskich, szczegółowo określone w PROW na lata 2004–2006, pozwalały na finansowanie takich działań, jak wsparcie dla gospodarstw niskotowarowych, dostosowanie do standardów wspólnotowych, program Leader czy wsparcie dla grup producentów rolnych. Sektorowy Program Operacyjny (SPO), przyjęty na podstawie ustawy o Narodowym Planie Rozwoju z 2004 r., miał funkcje uzupełniające i dopełniające PROW i zawierał działania, które nie zostały ujęte w Planie Rozwoju Obszarów Wiejskich. SPO był finansowany z Sekcji Orientacji Europejskiego Funduszu Orientacji i Gwarancji Rolnej (I filar WPR), chociaż działania dotyczyły obszarów wiejskich (II filar WPR). Wynikało to z sytuacji budżetowej Unii Europejskiej i zobowiązań powstałych w wyniku podpisanego traktatu ateńskiego. SPO miał zapewnić związek rozwoju produkcji rolniczej z przetwórstwem rolno-spożywczym oraz otoczeniem gospodarczym rolnictwa. Skoncentrowanie działań na kluczowych instrumentach wsparcia miało zagwarantować pełne wykorzystanie dostępnych środków, ich efektywną alokację pomiędzy beneficjentów, a także wzrost konkurencyjności sektora rolnego (Rozporządzenie Rady..., 1999).

Tabela 1. Gospodarstwa rolne prowadzące działalność rolniczą według płci i wieku osoby kierującej (2010 r.)
Table 1. Farms involved in agricultural activity by sex and age of the person in charge (year 2010)

Województwo Voivodeship	Ogółem Total	Kierujący gospodarstwem Manager of farm			Mężczyźni poniżej 40 lat Men below 40 years		Kobiety poniżej 40 lat Women below 40 years	
		Poniżej 40 lat Below 40 years	40-64 lat 40-64 years	65 lat i więcej 65 years and more	Liczba Number	%	Liczba Number	%
Dolnośląskie	83 997	18 184	56 144	9 669	12 532	14,9	5 652	6,7
Kujawsko-pomorskie	77 905	22 254	51 502	4 148	16 649	21,4	5 605	7,2
Lubelskie	253 559	62 180	146 409	24 970	42 980	18,4	19 199	8,2
Lubuskie	30 853	6 639	20 106	4 108	4 358	14,1	2 282	7,4
Łódzkie	143 521	40 309	92 004	11 208	28 092	19,6	12 217	8,5
Małopolskie	221 377	51 191	137 139	33 047	32 078	14,5	19 114	8,6
Mazowieckie	247 963	66 410	161 838	19 715	47 925	19,3	18 486	7,5
Opolskie	36 820	8 924	23 964	3 932	6 413	17,4	2 511	6,8
Podkarpackie	223 295	46 830	135 786	40 678	29 181	13,1	17 649	7,9
Podlaskie	92 291	26 003	59 405	6 883	20 531	22,2	5 473	5,9
Pomorskie	47 149	12 098	31 424	3 626	9 028	19,1	3 070	6,5
Śląskie	102 694	20 102	66 627	15 965	12 860	12,5	7 243	7,1
Świętokrzyskie	114 863	28 015	72 990	13 858	18 917	16,5	9 098	7,9
Warmińsko- -mazurskie	52 245	13 711	34 565	3 969	9 887	18,9	3 824	7,3
Wielkopolskie	144 201	40 347	94 739	9 115	29 707	20,6	10 640	7,4
Zachodniopomorskie	38 333	8 926	25 664	3 743	6 083	15,9	2 843	7,4
Razem / Total	1 891 066	472 123	1 210 306	208 634	527 221	17,3	144 906	7,7

Źródło: Wyniki Powszechnego Spisu Rolnego z 2010 r.

Source: Results of the National Agricultural Census of 2010

Argumentując potrzebę wprowadzenia działania „Ułatwienie startu młodym rolnikom”, wskazywano na konieczność przekształceń strukturalnych sektora rolnego; sądzono, że wsparcie będzie sprzyjało przejmowaniu gospodarstw rolnych przez nowych właścicieli mających odpowiednie kwalifikacje zawodowe. Aby rozpocząć działalność rolniczą, należało posiadać znaczne środki finansowe, zwłaszcza gdy nowy właściciel gospodarstwa rolnego zamierzał zmodernizować gospodarstwo w kierunku dostosowania go do obowiązujących standardów lub poprawy konkurencyjności. Dlatego za konieczne uznano skierowanie środków publicznych na finansowanie kosztów związanych z przejmowaniem i ułatwianiem modernizacji gospodarstw rolnych przez młodych rolników. Ustalono, że wsparcie będzie dotyczyło zakupu zarówno środków trwałych, jak i środków obrotowych, związanych z rozpoczęciem produkcji. Wymagania dotyczące wykształcenia i doświadczenia zawodowego z kolei miały zagwarantować właściwe wykorzystanie wsparcia. Oczekiwano, że młodzi rolnicy poprzez te działania polepszą kondycję ekonomiczną swoich gospodarstw rolnych, dostosują produkcję do wymogów rynku, poprawią jakość i technologię produkcji, zapewnią bezpieczeństwo pracy oraz spełnią warunki w zakresie higieny, ochrony środowiska i utrzymania zwierząt (wskaźniki SGM) (Rozporządzenie MRiRW..., 2004).

Wysokość wsparcia finansowego w ramach SPO 2004–2006 dla działania „Ułatwienie startu młodym rolnikom” określono na poziomie 173,3 mln euro, w tym wkład UE wynosił 130,0 mln euro (75%), a udział krajowych środków budżetowych – 43,3 mln euro (25%). W przeliczeniu na polską walutę (po kursie 4 zł/euro) instrumenty wsparcia wynosiły ok. 533,2 mln zł. W stosunku do ogólnego budżetu SPO 2004–2006, ustalonego na poziomie 1784,4 mln euro, działanie „Ułatwienie startu młodych rolników” stanowiło 9,7%. Przykładowo, najwięcej środków z tego programu pochłonęły inwestycje w gospodarstwach rolnych (33,8%). Dla osób, które kwalifikowały się do otrzymania tej pomocy przy rozpoczynaniu prowadzenia gospodarstwa, w Unii Europejskiej ustalono maksymalny pułap kwoty wsparcia na poziomie 25 tys. euro (100 tys. zł). W polskich realiach pułap ten określono na poziomie 50 tys. zł (50%), co można było interpretować jako chęć udzielenia pomocy jak największej liczbie osób.

Ustalenie, ilu młodych rolników może sięgnąć po wsparcie, wynikało ze sposobu korzystania ze środków unijnych, a mianowicie, budżet dzielono na lata jego funkcjonowania. Ponadto przyjęto zasadę, że pomoc finansowa będzie udzielana do wysokości limitu stanowiącego równowartość w złotych kwoty w euro przewidzianej w programie. Początkowo planowano, że limit środków finansowych wystarczy na wypłacenie premii dla 14,5 tys. rolników, tymczasem w rzeczywistości wypłacono 14,1 tys. premii, zaś ogólna kwota wsparcia wzrosła do 707,7 mln zł. Możliwość zwiększenia wydatków wynikała z korzystnego kursu złotego do euro. Mimo udzielonego wsparcia, napływ młodych do zarządzania gospodarstwem rolnym okazał się nieodczuwalny. Ocena tego, kto rzeczywiście sięgnął po premie, nie zawsze wypadła korzystnie. W pierwszym roku funkcjonowania Polski w UE niezbyt wielu rolników było zorientowanych w regulacjach unijnych. Stąd, przykładowo, premie otrzymywały osoby, które zdołały wydzielić z większego gospodarstwa obszar co najmniej 1 ha i załatwiły inne formalności, a potem złożyły w pierwszej kolejności wniosek do Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, by stać się beneficjentem omawianego działania. Jeśli do

tego dodamy, że kierunki wydatkowania pomocy nie były rozliczane, otrzymamy faktyczny obraz wydatkowania środków unijnych (tab. 2).

Na 18,8 tys. złożonych wniosków pozytywnie rozpatrzono 14,1 tys. (75,0%), przy czym stopień weryfikacji w poszczególnych województwach był podobny. Wsparcie trafiło do wszystkich województw, przy zróżnicowanym regionalnie wskaźniku. Procent zawartych umów w stosunku do liczby gospodarstw rolnych o areale powyżej 1 ha był najniższy w województwach: podkarpackim (0,2%), małopolskim (0,3%) i śląskim (0,3%). Stosunkowo dużo młodych rolników uzyskało wsparcie w dwóch województwach: kujawsko-pomorskim (1,4%) i wielkopolskim (1,3%), które charakteryzują się znacznie lepszą od innych strukturą agrarną.

Ułatwianie startu młodym rolnikom w Programie Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007–2013

W rozporządzeniu Rady (WE) z 2005 r. w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW) stwierdzono, że przyznanie młodym rolnikom szczególnych przywilejów może ułatwić im zarówno rozpoczęcie działalności, jak i strukturalne dostosowanie ich gospodarstw do podjęcia innowacyjnych form aktywności. Przekazanie środków wspierających podjęcie działalności miało być uzależnione od opracowania planu biznesowego jako instrumentu zapewniającego rozwój działalności nowego gospodarstwa rolnego. Do otrzymania wsparcia instrumentami pomocowymi kwalifikowały się osoby, które: 1) miały mniej niż 40 lat oraz po raz pierwszy podejmowały działalność w gospodarstwie rolnym jako kierujący gospodarstwem; 2) posiadały odpowiednie umiejętności i kwalifikacje zawodowe; 3) przedłożyły plan biznesowy dotyczący rozwoju ich działalności rolniczej. Maksymalny pułap wsparcia finansowego wzrósł do kwoty 55 tys. euro (220 tys. zł) (Rozporządzenie Rady..., 2005).

Według krajowego PROW 2007–2013, celem działania „Ułatwianie startu młodym rolnikom” było stymulowanie zmian strukturalnych w sektorze rolnym przez ułatwienie podejmowania lub zakładania gospodarstw rolnych przez młode osoby o odpowiednich kwalifikacjach zawodowych. W dokumencie stwierdzono, że w Polsce ok. 1/5 gospodarstw prowadzą osoby w wieku powyżej 55 lat. W celu stymulowania transferu tych gospodarstw na rzecz młodych i wykształconych następców uznano za konieczne udzielenie im wsparcia ze środków publicznych. Założono, że podejmowanie gospodarstw przez osoby młode, a przy tym aktywne, o odpowiednich kwalifikacjach zawodowych, sprzyja pożądanym zmianom strukturalnym w rolnictwie i prowadzi do wzrostu konkurencyjności sektora rolnego. Rozpoczęcie samodzielnej działalności rolniczej wymaga z kolei poniesienia znacznych nakładów finansowych na uruchomienie produkcji oraz modernizację gospodarstwa, dlatego wsparcie finansowe jest niezbędne, aby młodym rolnikom umożliwić realizację ich zamierzeń inwestycyjnych (Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi [MRiRW], 2007).

Pomoc była najpierw udzielana w formie jednorazowej premii w wysokości 50 tys. zł, z intencją przeznaczenia środków na realizację przedsięwzięć inwestycyjnych. Aby uniknąć sytuacji z poprzedniej edycji pomocy, uzyskanie wsparcia uzależ-

Tabela 2. Liczba złożonych wniosków i zrealizowanych płatności na ułatwienie startu młodym rolnikom (SPO 2004–2006)
Table 2. Number of submitted applications and realised payments for facilitating the start of young farmers (SPO 2004–2006)

Województwo Voivodeship	Liczba złożonych wniosków Number of submitted applications	Kwota wnioskowanej pomocy (mln zł) Amount of requested assistance (million PLN)	Liczba zawartych umów Number of realised contracts	Kwota zawartych umów (mln zł) Amount of realised contracts (million PLN)	Liczba (w tys.) gospodarstw rolnych powyżej 1 ha (2002 r.) Number of farms over 1 ha (in thousands) (2002)	Procent zawartych umów w stosunku do liczby gospodarstw rolnych Percentage of realised contracts in relation to number of farms
Dolnośląskie	859	41,9	616	50,8	83,3	0,7
Kujawsko-pomorskie	1 458	72,9	1 130	56,5	79,5	1,4
Lubelskie	2 086	104,3	1 548	77,4	223,3	0,7
Lubuskie	307	15,3	220	11,0	52,0	0,7
Łódzkie	1 774	88,7	1 310	65,5	165,0	0,8
Małopolskie	723	36,2	532	26,6	216,9	0,3
Mazowieckie	3 040	152,0	2 348	117,4	291,8	0,8
Opolskie	531	26,6	402	20,1	41,9	0,9
Podkarpackie	525	26,3	372	18,6	198,6	0,2
Podlaskie	1 516	75,8	1 156	57,8	99,8	1,1
Pomorskie	774	38,7	574	28,7	53,9	1,1
Śląskie	424	21,2	340	17,0	110,9	0,3
Świętokrzyskie	747	37,3	630	31,5	125,7	0,5
Warmińsko-mazurskie	962	48,1	700	35,0	52,1	1,3
Wielkopolskie	2 564	128,2	1 844	92,2	139,6	1,3
Zachodniopomorskie	586	29,3	432	21,6	41,6	1,0
Razem / Total	18 856	942,8	14 154	707,7	1 955,9	0,7

Źródło: System Informacji Zarządczej ARIMR oraz wyniki Powszechnego Spisu Rolnego z 2002 r.
 Source: Management Information System of the ARMA, and the results of the National Agricultural Census of 2002

niono od spełnienia określonych warunków, które zostały określone w rozporządzeniu MRiRW. Pomoc mogła być przyznana osobie pełnoletniej, która w dniu złożenia wniosku nie ukończyła 40 lat ani nie pobierała renty z tytułu niezdolności do pracy (mogła natomiast pobierać rentę rodzinną). Premię mogły otrzymać osoby zamierzające podjąć się prowadzenia gospodarstwa rolnego, które spełniało określone wymagania dotyczące powierzchni użytków rolnych. Przede wszystkim, młody rolnik powinien być posiadać odpowiednie kwalifikacje zawodowe, których rodzaj, poziom i zakres szczegółowo określały przepisy prawa. W przypadku braku kwalifikacji istniała możliwość zobowiązania się do uzupełnienia tego wykształcenia w ciągu 3 lat od dnia wydania decyzji o przyznaniu pomocy. Premia przyznawana była osobie, która weszła w posiadanie gospodarstwa rolnego o powierzchni użytków rolnych nie mniejszej niż średnia w województwie i nie większej niż 300 ha. Musiał być spełniony wymóg żywotności ekonomicznej gospodarstwa lub młody następca był zobowiązany do wykazania, że kryterium to zostanie spełnione nie później niż po 5 latach od rozpoczęcia przez niego działalności. Beneficjent musiał udokumentować spełnienie kryterium żywotności ekonomicznej gospodarstwa, przedstawiając wyliczenie jego wielkości ekonomicznej na podstawie faktycznych danych z gospodarstwa. Oprócz tego musiał spełniać kryteria dotyczące ochrony środowiska, higieny i warunków utrzymania zwierząt oraz gwarantować utrzymanie tego stanu przez 5 lat od dnia wypłaty pomocy. Musiał ponadto być ubezpieczony w KRUS (Rozporządzenie MRiRW..., 2007).

W rozporządzeniu MRiRW z 2010 r. wprowadzono nowelizację dotyczącą opisanego powyżej działania. Mając na uwadze, że rozpoczęcie samodzielnej działalności rolniczej wiąże się z koniecznością ponoszenia coraz większych nakładów finansowych na uruchomienie produkcji i modernizację gospodarstwa, podniesiono kwotę pomocy do 75 tys. zł. Inną istotną zmianą polegała na złagodzeniu warunków dotyczących minimalnej powierzchni użytków rolnych w gospodarstwie. W województwach, w których średnia powierzchnia użytków rolnych w gospodarstwie była mniejsza niż średnia krajowa (województwa: lubelskie, łódzkie, małopolskie, mazowieckie, podkarpackie, śląskie i świętokrzyskie), pomoc miała być udzielana pod warunkiem, że areał gospodarstwa zostanie powiększony do poziomu średniej krajowej w terminie 3 lat od dnia przyznania pomocy.

W kolejnym rozporządzeniu MRiRW z 2014 r. zwiększono pomoc dla młodych rolników do poziomu 100 tys. zł, co i tak stanowiło dopiero 45,4% maksymalnego wsparcia przewidzianego przez UE. Mimo że tę dotację ustanowiono już po zakończeniu okresu obowiązywania programu, dzięki funkcjonowaniu w UE reguły $n + 2$ można było rozliczać zobowiązania przez dwa kolejne lata (do końca 2015 r.). Wobec napływu wielu wniosków kolejność, w jakiej miała przysługiwać pomoc, była ustalana na podstawie danych zawartych we wniosku o przyznanie pomocy oraz dołączonych do niego dokumentach. Ponadto minister, korzystając z uprawnień, jakie dała mu ustawa o PROW, ustalił limity środków finansowych przypadających na poszczególne województwa. W oparciu o dane we wnioskach ustalano krajową listę rankingową dostępu do wsparcia (zamieszczoną w Internecie), w której podawano kolejność przysługującej pomocy.

W PROW 2007–2013 zaplanowano udzielenie premii młodym rolnikom w liczbie 33,6 tys. osób. Nabory wniosków nie odbywały się corocznie, lecz w pięciu wybranych

latach na siedem lat trwania programu. W sumie młodzi rolnicy złożyli 52,7 tys. wniosków, w tym najwięcej – 23,4 tys. (44,4%) – w 2014 r., po ogłoszeniu, że kwota wsparcia wzrasta do 100 tys. zł. W rzeczywistości przyznano pomoc 33,4 tys. młodych rolników, zgodnie z aktami normatywnymi (tab. 3).

Tabela 3. Liczba złożonych wniosków i kwota zrealizowanych płatności na ułatwienie startu młodym rolnikom (PROW 2007–2013)

Table 3. Number of submitted applications and realised payments for facilitating the start of young farmers (PROW 2007–2013)

Województwo Voivodeship	Liczba zawartych umów Number of realised contracts	Kwota zawartych umów (mln zł) Amount of realised contracts (million PLN)	Liczba (w tys.) gospodarstw rolnych powyżej 1 ha (2010 r.) Number (in thousands) of farms over 1 ha (2010)	Procent zawartych umów w stosunku do liczby gospodarstw rolnych Percentage of realised contracts in relation to number of farms
Dolnośląskie	1 033	72,8	63,4	1,6
Kujawsko- pomorskie	3 324	243,0	67,9	4,9
Lubelskie	4 394	307,9	189,7	2,3
Lubuskie	488	33,6	23,5	2,0
Łódzkie	1 856	206,8	134,4	1,4
Małopolskie	753	51,3	162,2	0,5
Mazowieckie	5 633	388,0	237,7	2,4
Opolskie	814	57,7	28,5	2,8
Podkarpackie	901	63,0	145,2	0,6
Podlaskie	3 240	238,8	86,0	3,8
Pomorskie	1 293	93,8	42,8	2,9
Śląskie	681	49,5	77,6	0,9
Świętokrzyskie	1 237	84,7	103,1	1,2
Warmińsko- mazurskie	1 558	111,1	44,4	3,5
Wielkopolskie	5 412	377,4	123,9	4,4
Zachodnio- pomorskie	789	56,1	31,9	2,5
Razem Total	33 406	2 435,5	1 562,2	2,1

Źródło: System Informacji Zarządczej ARiMR oraz wyniki Powszechnego Spisu Rolnego z 2010 r.
Source: Management Information System of the ARMA, and the results of the National Agricultural Census of 2010

W indykatywnym budżecie PROW 2007–2013 na działanie związane z ułatwieniem startu młodym rolników przewidziano wsparcie finansowe w wysokości 420 mln euro (1680 mln zł). Premie dla młodych rolników stanowiły 1,7% całkowitego budżetu ustanowionego na poziomie 25 176 mln euro. Ostatecznie kwoty zawartych umów wyniosły 2435,5 mln zł, zaś przekroczenie pierwotnych założeń wynikało ze stopniowego podnoszenia kwoty wsparcia (z początkowych 50 tys. zł, poprzez 75 tys. zł, do 100 tys. zł pod koniec okresu programowania), przy utrzymaniu limitu liczby osób, którym przyznawano pomoc.

Analiza liczby beneficjentów pomocy w stosunku do liczby gospodarstw rolnych o powierzchni powyżej 1 ha wskazuje, że najczęściej wniosków zrealizowano w województwach: kujawsko-pomorskim (4,9%), wielkopolskim (4,4%), podlaskim (3,8%) i warmińsko-mazurskim (3,5%), przy średniej krajowej na poziomie 2,1%. Można sądzić, że w niektórych województwach napływ młodych do gospodarowania na roli okazał się odczuwalny, a ponadto przyczynił się do istotnych zmian w gospodarstwach rolnych.

Premie dla młodych rolników w Programie Rozwoju Obszarów Wiejskich 2014–2020

Instrumenty finansowego wsparcia rozwoju obszarów wiejskich zostały określone przez Parlament Europejski oraz Radę w 2013 r. W wydanym rozporządzeniu (Rozporządzenie PE i Rady..., 2013) zarysowano nową strategię rozwoju obszarów wiejskich, w której uznano za niezbędne skoncentrowanie się na ograniczonej liczbie podstawowych priorytetów dotyczących rozwoju tych obszarów. Priorytety związane są z transferem wiedzy i innowacji, rentownością i konkurencyjnością gospodarstw rolnych oraz promowaniem innowacyjnych technologii. Instrumenty polityki mają być stosowane przede wszystkim do inwestycji, infrastruktury, ekosystemów, jak również wsparcia dla obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania, środków ochrony środowiska i środków w zakresie zmian klimatu. Większą uwagę zwróci się na innowacyjne pomysły w biznesie oraz działania władzy na szczeblu lokalnym. Będą uruchamiane nowe kanały dystrybucji, stanowiące wartość dodaną do zasobów lokalnych. Nowość we wspomnianym rozporządzeniu polega na strategicznym podejściu do rozwoju obszarów wiejskich, mianowicie, państwa członkowskie mają opracować strategie i programy na podstawie analizy SWOT.

W rozporządzeniu PE i Rady napisano, że działanie dotyczące rozwoju gospodarstw i działalności gospodarczej powinno ułatwiać młodym rolnikom rozpoczęcie działalności oraz dokonanie strukturalnych zmian w ich gospodarstwach po rozpoczęciu działalności. Ponadto wskazano na potrzebę różnicowania działalności rolników w kierunku działalności pozarolniczej, a także tworzenia i rozwijania małych i średnich przedsiębiorstw prowadzących działalność pozarolniczą na obszarach wiejskich. Uznano, że aby zapewnić rentowność nowej działalności gospodarczej wspieranej w ramach omawianego działania, należy uzależnić wsparcie od przedłożenia planu biznesowego. Wsparcie na rzecz założenia nowego gospodarstwa ma obejmować jedynie początkowy okres działalności takiego przedsiębiorstwa i nie powinno stać się stałą

pomocą operacyjną. Z tego względu należy udzielać pomocy w ratach. Maksymalna kwota pomocy nie może przekroczyć pułapu 70 tys. euro (280 tys. zł) (Rozporządzenie PE i Rady..., 2013).

W krajowym PROW na lata 2014–2020 wsparcie przyjęło nową nazwę premii dla młodych rolników, przy czym pomoc dla młodych rolników stanowi poddziałanie w nowo wyodrębnionym działaniu „Rozwój gospodarstw i działalności gospodarczej”. Wsparcie w postaci premii dla młodych rolników ma przede wszystkim przyczynić się do realizacji celu przekrojowego w zakresie innowacyjności. Stanie się to dzięki skierowaniu wsparcia do młodych ludzi, którzy są bardziej skłonni do podejmowania ryzyka inwestycyjnego i wprowadzania innowacyjnych rozwiązań dotyczących organizacji i technologii produkcji oraz samego produktu. Wskazano, że należy wspierać udział młodych rolników w zorganizowanych formach współpracy producentów rolnych, gdyż te jeszcze bardziej sprzyjają wdrażaniu innowacyjnych rozwiązań. Założono, że wkład młodych rolników w realizowane projekty przyczyni się do osiągnięcia celów w zakresie środowiska oraz łagodzenia zmian klimatu i przystosowania się do tych zmian.

Definicja pojęcia „młody rolnik” nie uległa zmianie. Przez „młodego rolnika” nadal rozumie się osobę, która nie ukończyła 40 roku życia, posiada odpowiednie kwalifikacje zawodowe i po raz pierwszy rozpoczyna prowadzenie gospodarstwa rolnego. Oznacza to, że młody rolnik jako jedyny kieruje gospodarstwem, a do dnia złożenia wniosku o przyznanie pomocy nie prowadził gospodarstwa rolnego jako kierujący. Nowość polega na tym, że osoba ubiegająca się o przyznanie pomocy winna rozpocząć urządzanie gospodarstwa rolnego przed dniem złożenia wniosku o przyznanie pomocy, lecz nie wcześniej niż na 12 miesięcy przed jego złożeniem. Inaczej mówiąc, urządzanie gospodarstwa rozpoczyna się z chwilą, gdy osoba ubiegająca się o przyznanie pomocy staje się właścicielem gospodarstwa rolnego lub obejmuje je w posiadanie. Wsparcie w postaci premii ustalono na poziomie 100 tys. zł. Premia będzie wypłacana w dwóch ratach: I rata – w wysokości 80% kwoty pomocy, II rata – 20% kwoty pomocy. Pierwsza rata ma być wypłacana po spełnieniu przez beneficjenta kryteriów pomocy, w terminie 9 miesięcy od dnia doręczenia decyzji. Druga rata będzie wypłacana po realizacji biznesplanu.

Dostęp do pomocy uzyska beneficjent, którego gospodarstwo ma wielkość ekonomiczną (SO) nie mniejszą niż 13 tys. euro i nie większą niż 150 tys. euro. Do wniosku, jako podstawowego dokumentu, należy dołączyć biznesplan dotyczący rozwoju gospodarstwa. Biznesplan powinien zawierać koncepcję rozwoju gospodarstwa, w tym opis wyjściowej sytuacji gospodarstwa, stanu posiadanych gruntów rolnych oraz wielkości ekonomicznej gospodarstwa. Istotnym elementem biznesplanu jest też opis docelowej sytuacji gospodarstwa. Chodzi o wykazanie, że sposób, w jaki realizowany będzie biznesplan, doprowadzi do osiągnięcia wzrostu wielkości ekonomicznej gospodarstwa co najmniej o 10% (opracowanie biznesplanu bez znaczącego udziału doradców może okazać się trudne). Ponadto beneficjent będzie zobowiązany do prowadzenia uproszczonej rachunkowości w gospodarstwie.

Kolejny wymóg dotyczy powierzchni użytków rolnych w gospodarstwie rolnym. Musi być ona co najmniej równa średniej krajowej, a w województwach o średniej niższej niż krajowa powinna być na poziomie średniej wojewódzkiej i nie przekra-

czać 300 ha. Dodatkowo określony został wymóg, żeby przynajmniej 70% minimalnej powierzchni UR stanowiło przedmiot własności beneficjenta, użytkownika wieczystego lub dzierżawy z Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa lub jednostki samorządu terytorialnego. W programie nie przewidziano wsparcia dla gospodarstw, w których głównym kierunkiem produkcji jest np. chów drobiu, prowadzenie plantacji roślin wieloletnich na cele energetyczne czy prowadzenie niektórych działań specjalnych produkcji rolniczej. Beneficjent musi podlegać ubezpieczeniu społecznemu rolników na podstawie przepisów o KRUS. O kolejności, w jakiej będzie przysługiwała pomoc, zadecyduje suma uzyskanych punktów (z dokładnością do dwóch miejsc po przecinku), przyznawanych na podstawie ustalonych kryteriów. Krajowa lista rankingowa będzie umieszczona w Internecie.

Przy założeniu, że przez cały okres programowania premia dla młodych rolników zostanie utrzymana na poziomie 100 tys. zł, wsparcie może otrzymać ok. 72 tys. młodych rolników. Przyjęty poziom wsparcia stanowi tylko 35,7% poziomu określonego jako maksymalny przez UE. Wydaje się, że ten poziom powinien zostać skorygowany w górę, gdyż jest rażąco niski w stosunku do innych krajów europejskich.

Zatwierdzone fundusze unijne wydatkowane są zgodnie z zasadą zarządzania dzielonego między państwa członkowskie a Unię Europejską. W poprzedniej perspektywie finansowej środki na wspieranie obszarów wiejskich kształtowały się na ogół jak 80:20 – 80% fundusze EFRROW, 20% środki własne kraju. Obecnie udział EFRROW został obniżony do 63,6%, co wymaga większego zaangażowania skarbu państwa. W PROW 2014–2020 wysokość płatności na działania związane z premiami dla młodych rolników określono na poziomie 718,0 mln euro, w tym 456,8 mln euro (63,63%) pochodzić będzie z EFRROW, a 261,2 mln euro (36,37%) z budżetu państwa. Premie dla młodych rolników stanowią 5,3% całkowitego budżetu, który ustanowiony został na poziomie 13 513,3 mln euro, a więc znacznie niższym niż w latach poprzednich (MRiRW, 2015).

Uwagi końcowe

Model zmian strukturalnych oparty na wspieraniu młodego pokolenia poprzez instrumenty finansowe ma duże szanse powodzenia. Bódcze materialne mają bowiem wymiar konkretny, który sprawdza się w erze gospodarki rynkowej. Dowodzi tego dążność następców do jak najszybszego obejmowania steru rządów w rolnictwie po ustępującym pokoleniu, które znalazło się w schyłkowym etapie swego życia. O tempie zmian świadczy liczba beneficjentów wsparcia w stosunku do liczby ubiegających się o premie. W tle pozostała niezewidencjonowana duża grupa młodych rolników, którzy nie spełniali kryteriów dostępu w zakresie standardów powierzchniowych lub z uwagi na to, że przejęli gospodarstwo wprawdzie w młodym wieku, ale nie jako pierwsi następcy. Działanie związane z premiami dla młodych rolników powinno być logicznie połączone z wcześniejszymi emeryturami, które w obecnej perspektywie finansowej nie są już kontynuowane.

Instrumenty wsparcia finansowego udzielanego młodym rolnikom na ułatwienie startu dość istotnie się różniły w zależności od edycji programu rozwoju obszarów wiejskich. W pierwszym okresie (2004–2006) wymogi stawiane przyszłym beneficjen-

tom tego działania były dość liberalne. Aby skorzystać z pomocy, wystarczyło spełnić kryteria co do wieku, wykształcenia, ścieżki wchodzenia do zawodu oraz przestrzegania zasad dobrej praktyki rolniczej.

W kolejnej perspektywie finansowej, obejmującej lata 2007–2013, kryteria skorzystania ze wsparcia zostały zaostrzone. Jako podstawowe kryteria przyjęto m.in. posiadanie gospodarstwa rolnego o powierzchni równej średniej wojewódzkiej, przedstawienie biznesplanu i skierowanie 70% środków na inwestycje. W kolejnych latach podnoszono premię: z początkowych 50 tys. zł, poprzez 75 tys. zł, by pod koniec programu dojść do 100 tys. zł. Wzrost wysokości premii argumentowano koniecznością ponoszenia coraz większych nakładów na inwestycje. W obecnych ramach finansowych (2014–2020) utrzymano wsparcie dla młodych rolników na poziomie 100 tys. zł. Kryteria dostępu do pomocy zostały doprecyzowane, pierwsza rata wzrosła do 80%, lecz w aktach normatywnych nie zmieniono zasadniczo reguł postępowania.

W PROW 2007–2013 na działanie związane z ułatwieniem startu młodym rolnikom przewidziano 420 mln euro (1,7% budżetu), co pozwoliło na udzielenie pomocy 33,4 tys. osób. W obecnym PROW (2014–2020) środki wsparcia wzrastają do 718 mln euro (5,3% budżetu), zaś premie może otrzymać 72 tys. młodych rolników.

Z uwagi na istniejące w kraju relacje cenowe i siłę nabywczą pieniądza, w Polsce młodzi rolnicy otrzymywali pomoc na poziomie znacznie niższym od pułapów określonych przez Unię Europejską. W latach 2004–2006 maksymalna kwota wsparcia w UE wynosiła 25 tys. euro (100 tys. zł), zaś polskim młodym rolnikom zaproponowano 50 tys. zł pomocy finansowej (50% pułapu UE). W kolejnej edycji programu pułap unijny podniesiono do 55 tys. euro, a obecnie sięgnął on 70 tys. euro. Stosowane w Polsce stawki na poziomie 100 tys. zł stanowią, odpowiednio, zaledwie 45,5% i 35,7% pułapu europejskiego.

Instrumenty finansowe związane z premiami dla młodych rolników, określone w PROW, to tylko jedna strona działań skierowanych do młodych producentów rolnych. Oprócz tego mogą oni korzystać z pomocy doradczej i szkoleń, brać udział w zorganizowanych formach współpracy producentów rolnych czy też uczestniczyć w unijnym systemie jakości produktów rolnych.

Bibliografia

- Aggelopoulos, S.T., Arabatzis, G. (2010). European Union Young Farmers Program: A Greek case study. *New Medii*, 2, 267–269.
- Frye, D., (2013). Young farmers: Plan for financial success. *Farm Future*, 3, 44–45.
- Ghib, M.L., Berriet-Sollic, M. (2010). From small farming to rural, non-agricultural work in Romania: An evaluation on 3 measures of the rural development programme. Working Paper CESAER, No. 7.
- Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi [MRiRW]. (2007). Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013 (PROW 2007–2013). Warszawa.
- Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi [MRiRW]. (2015). Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020 (PROW 2014–2020). Warszawa.
- Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 4 listopada 2004 r. w sprawie trybu składania i wzoru wniosku o dofinansowanie realizacji projektu w ramach Sektorowego

- Programu Operacyjnego „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich 2004–2006” w zakresie działania „Ułatwianie startu młodym rolnikom” wraz kolejnymi nowelizacjami. Dz. U. z 2004 r. Nr 244, poz. 2454.
- Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 17 października 2007 r. w sprawie szczegółowych warunków i trybu przyznawania pomocy finansowej w ramach działania „Ułatwianie startu młodym rolnikom” objętego Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013 (wraz z kolejnymi nowelizacjami). Dz. U. z 2007 r. Nr 200, poz. 1443.
- Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 13 lipca 2015 r. w sprawie szczegółowych warunków i trybu przyznawania, wypłaty oraz zwrotu pomocy finansowej na operacje typu „Premie dla młodych rolników” w ramach poddziałania „Pomoc w rozpoczęciu działalności gospodarczej na rzecz młodych rolników” objętego Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020. Dz. U. z 2015 r., poz. 982.
- Rozporządzenie PE i Rady (UE) nr 1305 z dnia 17 grudnia 2013 r. w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW) i uchylające rozporządzenie Rady (WE) nr 1698/2005. Dz. Urz. UE 2013-L 347/487.
- Rozporządzenie Rady (WE) nr 1257/1999 z dnia 17 maja 1999 r. w sprawie wsparcia rozwoju wsi przez Europejski Fundusz Orientacji i Gwarancji Rolnej (EFOiGR). Dz. Urz. WE L 160 z 26.6.1999.
- Rozporządzenie Rady (WE) nr 1698/2005 z dnia 20 września 2005 r. w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW). Dz. Urz. UE 2005-L 277.
- Zagata, L., Lošťák, M. (2014). Farming transitions: Pathways towards regional sustainability of agriculture in Europe. WP4 Final Report. Pobrane z: <http://www.farmpath.eu/>

Zaakceptowano do druku – Accepted for print: 28.09.2015

Do cytowania – For citation:

Mickiewicz, A., Mickiewicz, B. (2015). Proces wspierania pozycji młodego rolnika w polskim rolnictwie [The process of supporting young farmers in Polish agriculture]. *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych – Problems of Small Agricultural Holdings*, 3, 67–81. doi: <http://dx.doi.org/10.15576/PDGR/2015.3.67>